

„Nézzenek csak rá közelebbről az urak!” Czóbel Minka emlékalakjának megköltése és újratereemtése: mítoszeremtés nyomtatásban és digitálisan

Arcképes (n)őtörténet

Nincsen képünk Czóbel Minkáról. Hamis képünk van róla. Irodalomtörténeti tanulmányokban olvashatjuk, hogy csúnya volt, s olvashatjuk, hogy nem is volt csúnya. Olvashatunk az elemző, értelmező pozíciótól teljesen idegen mondatokat külsejéről, nézegethetünk róla rosszabb és jobb minőségű fotókat nyomtatott kötetek lapjain, és digitális képeket a világhálón. Kézbe vehetjük az 1974-es válogatáskötetét, megvizsgálhatjuk annak az írói portrék képi hagyományától eltérő nyitófotóját, vagy éppen átlapozhatjuk a kötetet úgy, hogy észre sem vesszük a költő portréját benne. Utóbbi figyelmetlenségünkért nem kell nagy árat fizetnünk, hiszen az előszóból, illetve legkésőbb az utószóból úgyszólván értesülünk majd a szerző *csúnyaságáról*.

Ha visszatekintünk az időben, és Czóbel kortárs kritikai fogadtatását vizsgáljuk, nyomát sem leljük a kinézetére utaló megjegyzéseknek. Találunk azonban a szerző nemére mint jelentéssel bíró elemre épülő kritikai sorokat:

Élményei, költői fáradozásai [...] kétes tárgyai a költészetnek, súlyosak egy gyöngéd női lant pengetéséhez. [...] mintha gyöngéd női természete önkénytelen húzódnék vissza a nemzetet és a társadalmat mozgató eszméktől s az azok körül zajló, forrongó férfias küzdelmektől. (*Budapesti Szemle* 1902, 472)

[...] a régebbi magyar írónők gyermekes dilettantizmusa után megszólaltatta irodalmunkban a női lírát, speciális asszonyi vonásaival, azokkal a visszhangokkal, melyeket az élet, a természet, a világ jelenségei az asszonyi lélekben keltenek. (*Vasárnapi Ujság* 1914, 419)

[...] hogy mer egy gyöngé nő ott járni, a hol a legerősebb fejű férfi is sokszor behunyja szeméit, hogy el ne szédüljön. (*Vasárnapi Ujság* 1893, 126)

Czóbel Minka recepciója sem kerüli hát el a feminista kritika által okkal kárhoztatott kettős kritikái mércét. Ami azonban más nőírókkal összehasonlítva különösen megterheli ezt a recepciót, az életművének a csúnyaság-mítoszra épülő elemzése és értékelése. Más íróknál és főként írónőknél is előfordul, hogy írók, irodalomtörténészek, kritikusok esszéikben, tanulmányokban pellengérré állítják külsejüket, megjelenésüket,¹ Czóbel Minkánál azonban a sokáig a recepció egyik alappilléret képezte a csúnyaságretorika. Kerek narratíva épül rá, ami a testi adottságokból eredezteti a vénlányságot, ennek szükséges következményeként megjelölve a magányosságot, az írói sikertelenséget, a vidéki elevenen eltemetkezést.

Az utóbbi bő két évtizedben több kritikus (pl. Kádár Judit, Kusper Judit, Pécsi Emőke, Menyhért Anna) említette vagy elemezte már Czóbel Minka csúnyaság-mítoszának természetét és ennek irodalmi tétjeit, így tanulmányomban én csupán néhány jellemző példát ragadok ki a *herstory*² csúnyaság-fejezetéből. Céloom a téma átkeretezése. A kérdés régóta nem az, hogy szép vagy csúnya volt-e Czóbel Minka, hogy igazságtalanul bánt-e vele az irodalmi közeg. Nem céloom Czóbel Minkát egy patriarchális irodalmi intézményrendszer áldozataként azonosítani, sem az ítések logikájának reciprokát felvázolva rehabilitálni, sőt, ezúttal új szempontok mentén kirajzolódó új narratíva talaján újraértelmezni sem kívánom az életművet. A csúnya-nemcsúnya tengely síkjától eltávolodva az érdekel, hogyan rajzol portrét az irodalomtörténet-író egyetlen, szempontok mentén odavetett statáriális ítélet nyomán, hogyan színezi át ezt a portrét az irodalmi tendenciák változása, milyen mediális sajátosságok vetődnek fel a portrék hordozó médiumának sajátosságait vizsgálva. Utat építek egy nyomtatott fotótól és a körötte, annak nyomán formálódó női történettől egy csaknem negyven évvel később terjedni kezdő digitális fotóig. Felkutatom és bemutatom ez utóbbi kép eleddig ismeretlen történetét, elemzem terjedésének jellemzőit. Arra a kérdésre keresem a választ, hogyan függ össze a csúnyaság-mítosz megszületése és elterjedése az ominózus papírkép analóg jellegével, s hogyan írja át, átírja-e egyáltalán mindezt egy későbbi digitális fotó, és a pixeleken át terjedő nem-is-volt-csúnya ellenmítosz.

¹ Lásd pl. Szabó Dezső Kaffka Margitról: „Szegény jó Kaffka Margit, kivel később nagy barátságba kerültem, ezen az estén – de később is sokszor – egy rosszul rendezett néprajzi múzeum hatását tette rám. Fején egy kalap rémlett, melyet roppant arányaival láthatólag gyötört, hogy az úr csak három dimenziót bocsát rendelkezésére. A kalap sajátosság közlény volt egy afrikai bennszülött falusi ház, egy tigristank, és egy dühbe duzzadt kan-pulyka között. Blúza ravatalos fekete, de szoknyája rikító zöld volt. Aztán itt is, ott is holmi néprajzi különlegességek lógtak le róla” (1996, 804).

² A címben kerültem a 'herstory' angol megnevezést, vállalva, hogy a (n)őtörténet szójátékkal esetleg magamra vonom a szigorúbb olvasó rosszallását.

A képtől képig, a képek körül és a képeken túl felrajzolódó történet fontos megközelítési szempontjának tekintem a szereplők társadalmi neméből fakadó sajátosságokat, meggyőződésem ugyanis, hogy ezek szignifikánsan befolyásolják Czóbel Minka emlékalakjának megteremtését, továbbírását és továbbgondolását. Nem kívánok eltekinteni attól, hogy az az irodalmi közeg, amelyben a hetvenes évekbeli fotó útjára indult, illetve az, amelyben egy analóg festmény digitális másolata felkerült az internetre, nem csupán a történetekben részt vevő szereplők (irodalomtörténészek, szerkesztők, kritikusok) társadalmi nemét tekintve különbözik, de a közeg mint irodalmi mező gender sajátosságait nézve is lényegesen eltér. Fontosnak tartom rögzíteni, ha mégoly *másodikbüllámosnak* tűnik is, hogy a csúnyság-mítosz egy alkotó nő köré szövődik, ahogyan azt is, hogy annak szálait jórészt férfiak szövik, férfiak műhelyeiben.

Egy papírportré nyomtatott mítosza. A *csúnya* kép

Ha a Czóbel Minka külsejéről, különbségéről, magányáról szóló sztereotípiák gyökerét keressük, halála utáni kritikákat kell kézbe vennünk. A több évtizedes (szinte teljes) kritikai némaság után a költő 1970-es évekbeli újrafelfedezése teremtette meg a csúnya, magányos vénlány mítoszat az irodalomtörténet-írásban, ahonnan aztán szerte terjedt a szélesebb olvasóközönség irányába. 1971-ben látott napvilágot Pór Péter monográfiája *Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában* címmel Justh Zsigmond és Czóbel Minka életművéről, 1974-ben pedig *Boszorkány-dalok* címmel megjelent szintén Pór Péter válogatásában egy gyűjteményes kötet, melynek előszavát Weöres Sándor, utószavát pedig Pór Péter írta. Utóbbi kötet egy fotóval indul, amely Czóbel Minkát ábrázolja. Ettől kezdve több irodalmi tanulmányban olvashatunk negatív minősítő megjegyzéseket Czóbel kinézetével kapcsolatban.

Kádár Judit beszédes című tanulmánya, a *Költőnők, ti csontos csúnyák* már 2002-ben Pór Péternél találta meg Czóbel csúnyság-mítoszáinak eredetét:

A kötethez írt úttörő tanulmányának kijelentései mögött mégis olyan, mára meghaladottnak tűnő előítélet rejtőzik, mint a 'csúnyságát kompenzáló költőnő'-ről táplált hiedelem [...] (2002, 47). Kusper Judit 2008-as doktori értekezése is Pór Péternél látja a mítosz születésének kulcsát: „[...] talán egyik költőnél, költőnőnél sem kapott a külső szépség vagy rútság oly domináns értelmezői pozíciót, mint Czóbel Minka esetében. Talán Pór Péter 'bűne', aki először emlegette őt csúfként, talán a magányos nő jelenségét máshogy nem tudták magyarázni – csakhogy e túlságosan szubjektív nézőpont túl sokat ártott a recepciónak. (132)

1. kép

Czóbel Minka portréja a *Boszorkány-dalok* című kötetből (1974)

A *Boszorkány-dalok* portréfotóját Weöres Sándor és Pór Péter szavai keretezik. Mindjárt az első szövegoldalon megtudjuk, hogy „Czóbel Minka gazdag, csúnya, mindinkább magába zárkózó, szeszélyes vénkisasszony volt, költészetét kényes-finom virágillat borítja” (Weöres 1974, 5). A lineárisan olvasók számára a szerkesztők kétséget sem hagynak: a költő-utód szubjektív bevezető szavait az irodalomtörténész elemző utószavának mondatai erősítik meg: „Magába fordult, elzárkózott, kesernyésen és szánalmasan magányos életet élt” (Pór 1974, 250). A két irodalmi ember, Czóbel Minka két újrafelfedezője, valószínűleg minden rossz szándék nélkül fontosnak érezte egy olyan mítosz megteremtését, amelynek magja a különység, a másság, a kilógás a sorból. Czóbel költészetének ez csakugyan kulcsmotívuma, ahogyan a vele kapcsolatban szintén sokat említett magány-líra is szót érdemel (ez persze épp nem meglepő, s nem is egyedi egy 19. század végi lírikusnál). Ami azonban itt történik, az valójában inkább sorolható a kreatív írás körébe. Pór Péter már az 1971-es *Reformtörekvések...* című kötetében megadta a hangot: „Sosem ment férjhez; bizonyára – minden túlpoetizált magyarázat helyett – egyszerűen azért, mert kifejezetten csúnya volt” (108). Pór aztán a *Boszorkány-dalok*-ban tovább költi a mesét: „A tört és torz szerelmi románcnak egy festő

[...] Olgyai Viktor volt a hőse. [...] kapcsolatuk [...] hirtelen végetért, föltehetőleg mivel a férfi nem tudta vagy nem akarta respektálni az akkor már jóval harmincon felüli költőnő gátlásait és görcseit” (245). Weöres Sándor pedig, a ’74-es előszó után újabb kanonizációs gesztust gyakorolva beválogatta 1977-ben megjelenő *Három veréb hat szemmel* című antológiájába Czóbel Minka pár versét, a bemutatásban hangsúlyozva: „Sose ment férjhez; vagyonos, csúnya, mindinkább magába zárkozó vénkisasszony volt [...] (544).³

Az antológia bevezető tanulmányában Kovács Sándor Iván Weöres alternatív kánonépítési kísérletét vizsgálva hivatkozik az ominózus fotóra, amikor is Czóbel Minka kanonizációs esélyei kapcsán ekképp szólal meg *elemző* hangja:

És még nem is szoltunk alaposabban csúnyságáról, arról a szánalmasan leleplező szecessziós fotográfiáról például, ami a Boszorkány-dalok élen látható. Vegyük szemügyre kegyetlenül: ovális keretben csábosan haját igazítja, a fej elfordításával kiemelt karkötő, gyűrű, nyakék, hajdísz, fülbevaló, széles csipkés blúz sem szépíthet azonban kövérkés arcán, hosszú orrán, keskeny száján, s talán a fotográfus is azért kényszerítette a hervadó szabolcsi úrilányt ilyen városligeti kimenő-cselédes pózba, hogy ne lehessen arcába látni. (826)

A csúnyság-mítosz minden kétséget kizáróan, paradox módon éppen a rekanonizálás aktusával együtt született hát meg, és kezdett el terjedni. Valószínűleg először Kádár Judit vette észre és elemezte részletesen annak a kanonizációs gesztusnak a paradox jellegét, amellyel a férfi irodalmárok úgy próbálják meg beemelni a kánonba az írónőt, Czóbel Minkát, hogy egy fotó alapján csúnynak minősítik őt, majd ebből következtetéseket vonnak le életére és életművére vonatkozóan (2002, 47–48). A félresiklott kanonizációs gesztus fontos eleme, hogy Pór Péter és Weöres Sándor szövegeihez, Kovács Sándor Iván *elemző* bevezetőjéhez a Szépirodalmi Könyvkiadó és az Akadémiai Kiadó *Irodalomtörténeti füzetek* sorozatának kötetei széles körben biztosították a hozzáférést az 1970-es évek könyvtáraiban, könyvesboltjaiban. Czóbel Minka versei közül is elsősorban azokat lehetett olvasni, amelyek a *Boszorkány-dalok*ba bekerültek. Az 1901-es Endrődy Sándor-féle *Kakukfűvek* válogatáskötet, a költő életében megjelent utolsó 1914-es *Az erdő hangja* kötet szűkebb körben, jóval kisebb példányszámban volt elérhető már a hetvenes években is, s még kevésbé a korábbi verseskötetek.

³ Érdekes, hogy amíg „Psyché” így ír Ungvárnémeti Tóth Lászlóról: „Ragyás képű, sovány, hajlott ifiú, hosszú nyakú hosszú lábú gólya madár, nem ilyenrül álmodnak a lányok, nem illyennel barátkoznak a diák társak” (Weöres 2010, 148), addig Weöres nem ír a költő előnytelen külsejéről a *Három veréb...* antológiában, ahol Czóbel Minkát a fenti szavakkal „mutatja be”.

A 2000-es évekre Czóbel Minka emlékalakjához attribútumként kapcsolódott már a csúnyaság képzete, mikor a *Milleniumi könyvtár* sorozatban megjelent – 1908 óta először – Czóbel novelláskötete, a *Pókbálók*, Márton László utószavával. Márton írása *A csúnya tündér* címet kapta, noha szerzője a csúnyaságra inkább csak függőbeszéd jelleggel hivatkozott: „Ő az utolsó várkisasszony, a csúnya tündér, villogó üvegszilánkok és puhán szétomló porfelhők láttatója” (137). Bár Márton maga egyáltalán nem táplálta szövegével a mítoszt, sőt némiképp ellenében fogalmazott, mikor azt írta: „Férjhez menni nem tudott, *talán nem is akar?*”,⁴ vagyis nem tobzódik a csúnyaság képzetében és nem teremt kauzális viszonyt a „pártában maradással” sem. Mégis, a címbe emelt *csúnya tündér* (amit talán nem is az utószó szerzője adott szövegének) kegyetlenül frappáns oximorona miatt Márton Lászlót is a csúnyaság-mítosz terjesztői közt tartja számon az irodalomtörténet-írás. Olyannyira, hogy Márton, a szépíró, egy 2016-os regényében szatirikus hangon szórt hamut saját irodalomtörténeti fejére. A *Hamis tanú* című regény mellékalakja, Boldogfalvi Stróbel Vilma⁵ bogaras arisztokrata vénlány, aki a parasztjaival éppen a *Makrancos hölgy* színrevitelére készül (vö. Czóbel Minka és Justh Zsigmond parasztszínháza). Barátnője, Bobby, aki, „ha rajta múlik, elsősorban persze férfi, és csak másodsorban nő” (308–309) (vö. Czóbel barátnője, akivel évtizedekig élt egy házban a Bob becenévre hallgató, férfiruhában járó, férfimód viselkedő német festőnővel), és akit az elszívott szivarok különböző íze egy-egy szolgálólányra emlékezteti. A regényben Márton remekbe szabott, csak a történetet értő-ismerő fülek számára dekódolható frappáns öniróniával egyszerre reflektál a *Pókbálók*-ban említett oximoronra, az évek során ezért kapott kritikákra, s a Czóbel Minkát személyesen ismerő Takács György⁶ szinte kivétel nélkül minden ezt tárgyaló munkában idézett Sissi-hasonlatára is: „Száradna le a keze annak a gazembernek, aki a bárónőről azt merészelte leírni, hogy ő a ‘csúnya tündér’! Nézzenek csak rá közelebbről az urak! Hát nem ugyanolyan szép, mint Erzsébet királyné?” (313).

Ellen-mítosz az analóg térben. Nyomtatott képek

Miután a csúnyaság-mítosz ismertté vált mind az irodalommal foglalkozó szűkebb szakmai közeg, mind az érdeklődő tágabb közönség előtt, nem kellett sokáig várni az erre reflektáló, a jelenséget kifogásoló, (elsősorban

⁴ Kiemelés K. E.

⁵ Czóbel Minka teljes neve Balogfalvi Czóbel Wilhelmina Isabella Leopoldina Sophia.

⁶ Takács György gyermekként gyakran segített kisebb munkákban Czóbelék anarcsi birtokán, ő a költő utolsó, ma is élő személyes ismerője.

feminista) kritikai hangokra sem. A csúnyaság-mítosz cáfolata Takács György visszaemlékezései nyomán született, és a vele való beszélgetések lejegyzése, publikálása révén kezdett terjedni – eleinte nyomtatásban. Talán Tálás Anikó volt az első, aki már 1999-es cikkében hivatkozott Takács szóbeli közlésére: „Minka a ránk maradt fotók alapján nem nevezhető csúnyának, külseje nem sokban különbözik a korabeli közízlés által legszebbnek tartott hölgyekétől. Amikor látogatóban voltam Anarcson Dajka Béla leszármazottjainál, Takács úr azt mondta: ‘Azt mondják Minkáról, hogy csúnya volt, de látta a könyvtárban azt a képet? Úgy nézett ki, mint Sissi!’” (249).

2008-ban jelent meg Nyíregyházán a Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület *Modus Hodiernus* sorozatában a „*Jövőm emléke, múltamnak árnya*” című emlékállító⁷ tanulmánykötet Czóbel Minkáról, amelynek jó minőségű, korábban nem (vagy nem könnyen) hozzáférhető fotómellékletei rövidesen a világhálón is fel-felbukkantak. Ebben a kötetben hét fotót, egy őt ábrázoló festményről és egy mellszoborról készült másolatot is találunk Czóbelről, köztük az 1974-es kötet fent már látott képét is. Ez a kontextusteremtés minden bizonnyal hozzájárult, hogy az egyre szélesebb körben terjedő fotóknak köszönhetően, egyre több fórumon kezdjen terjedni a nem-is-volt-csúnya ellenmítosz. Ebben a kötetben a legbiztosabb forrásból olvashatjuk Takács György szavait is, melyeket lánya, Deák-Takács Szilvia jegyzett le:

Alapvetően téves elképzelés kering a kinézetével kapcsolatban. Minka nem volt csúnya idős korában sem. Haját rendezett kontyban viselte, nőies, a kor divatjának megfelelő ruhákat viselt, sőt, többet maga is tervezett; arca merengő, telt, határozott vonalú volt, de semmiképpen sem csúnya, ahogyan azt olvasom és hallom manapság. Személyesen ismertem, ez tévedés. (160)

Kusper Judit 2008-as doktori értekezésében szintén a csúnyaság-mítosz lebontásáért emelt szót: „Érdemes megnézni Czóbel Minka néhány fennmaradt fényképét: egy elegáns úrnő néz vissza ránk, aki – véleményem szerint, bár ez természetesen csak szubjektív lehet – egyáltalán nem volt csúnya...” (132). Noha ez a megjegyzés csupán egy lábjegyzetben fogalmazódott meg, jelentőségét növeli, hogy egy kötött műfajú, a hivatalos tudományosság körébe tartozó szövegbe íródott bele.

Pécsi Emőke *Az aszexuális írónő patriarchális fantáziája: Czóbel Minka, „a csúnya tündér”* című előadásában a 2009-es szegedi NYIM konferencián⁸ azt

⁷ A kötet nem egyszerű tanulmánykötet, hanem a helyi emlékezőközösség dokumentuma, melynek fűlszövege is hangsúlyozza a regionalitás fontosságát, s mind a kiadó, mind a szerzők névsora mutatja, hogy a lokális emlékeztető szándék fontos szervezőelve a kötetnek.

⁸ *NYIM5 konferencia: A szexualitás terei*. Szegedi Tudományegyetem, 2009. szeptember 18-19.

2. kép

Czóbel Minka fotói a *Jövőm emléke...* kötetből

mutatta be, hogyan utalják *elemzői* a szellemi szférából a testi szférába az írónőt, amikor szövegei helyett külsejére koncentrálnak, s hogyan vitatják el tőle ennek következtében az autonóm műalkotás létrehozásának képességét. Pécsi részletesen, genderkritikai szempontok mentén elemzi a jelenséget, amit a *Nő, tükkör, írás* című kötetben megjelent tanulmányában így foglal össze:

[...] amikor a patriarchális és heteronormatív szemszögből közelítő kritikus súlyos kijelentéseket tesz egy nőirő külsejével, szexualitásával kapcsolatban, tulajdonképpen nem tesz mást, mint kiemeli őt az irodalomkritikának abból az általános diszkurzív közegéből, amelyben a férfi írókat tárgyalják, ugyanakkor behelyezi őt a nőkről szóló általános diszkurzusba, illetve a nőiség által meghatározottnak tételezett ‘nőirodalomról’ szóló hagyományos diszkurzusba. (76)

Fontos mérföldkő volt Menyhért Anna (2016) lassan tíz éve megjelent, nőírókat és a női írást elemző monográfiája. Menyhért részletesen elemzi, hogyan vezetett a csúnyaság stigmája Czóbel Minka költészetének egyoldalú, torzító megközelítéséhez, hogyan rajzolta meg az irodalomtörténet-írás „a férfiak után hiába epekedő csúnya nő, és a magányos, aszexuális vénkisasszony image-et” (107), amely azután a szövegértelmezéseket is befolyásolta. Menyhért a problémát nem abban látja, hogy az irodalomtörténészek által megrajzolt írói „portré hangsúlyos vonásai esztétikai minősítésbe fordulnak át” (105), hanem abban, hogy erről az eljárásról nem

vesznek tudomást, úgy tesznek, mintha nem létezne. Fontos megemlíteni, hogy a 2008-as nyíregyházi kötetben helyet kapó sokat emlegetett portrét Menyhért Anna nem válogatta be saját kötetének mellékletébe. Menyhért így összegez:

Nézzük meg azért a fényképet, rendben, az előzmények után ezt nem is lenne szabad elkerülnünk. Mondjuk ki, hogy nem is volt csúnya, mint ahogy az utóbbi időben számos irodalmár ismerősömtől hallottam ezt. Meglepetten mondták. Nem volt csúnya. Az irodalomtörténet-írás és szépíró utódai rajzolták ilyenné az alakját. Vegyünk erről tudomást, tudatosítsuk, hogyan is működik ez. (147)

Nézzük meg a képet, kéri Menyhért, de ösztönösen vagy tudatosan kihagyja kötetéből, nem mutatja meg: mintha a csúnyság-mítosz erőtere tartaná fogva azt, aki titkának megfejtésére tör.⁹ Tíz évvel később a szerző már nem emlékszik pontosan, miért is maradt ki a kép a kötetből, abban azonban biztos, hogy *szép* képeket akart válogatni,¹⁰ a *csúnya* már elég kárt okozott.

Ellenmítosz a digitális térben. A hamis kép

A digitális időbélyegző szerint 2010. május 9-én délelőtt 11 órakor tették fel a szerkesztők a közkedvelt és igényes Irodalmi Centrifuga¹¹ (ICA) online blogra azt a fotót, amely egy új mítosz létrejöttéhez kínált alapot: megszületett a *szép* Czóbel Minka. A hagyományos mítoszeremtéstől idegen a pontos időmegjelölés, a world wide web azonban pontosan naplóz, a webarchívum pedig legtöbbször akkor is megőrzi a közzétett adatokat, ha az eredetit időközben törölnék a helyéről. Az internet nem felejt. A *Fekete macska bársony lépte* című kétrészes cikk szerzője, Németh Ványi Klári a kép fölött ismét csak Takács Györgyre hivatkozva azt írja: „Minka nagysága szép volt, kedves volt, jóságos volt. Nem is érti, miért írta róla az az irodalomtörténész, hogy csúnya volt, és ezért nem tudott férjhez menni. [...] Minka nagyság olyan volt, mint Sissy”. Németh Ványi saját bizonyítékot is talál, olyan fotókra hivatkozik, amelyeket maga is kézbe vehetett:

⁹ Ezt Menyhért Anna voltaképp meg is fogalmazza néhány sorral feljebb: „Egy ponton majdnem engem is beszippantott ez a retorikai-ideológiai nyomás: mentegetni kezdtem Czóbel Minkát. ‘Döcögősek a versek, nem kiforrott a mondandója az elidegenedésről, na de hát megelőzött mindenki mást’ – érthetőnek, könnyűnek tűnt ez a szólam. Le kellett állítanom magam. Kilépni ebből a szorításból, a diskurzus nyomása alól” (147).

¹⁰ Menyhért Anna szóbeli közlése.

¹¹ 2008-ban indult női, civil és irodalmi blog, alapító szerkesztői Bódis Kriszta és Gordon Agáta voltak.

Takács Györgynek köszönhetően számtalan jól sikeredett fotót láttam Czóbel Minkáról, Kovács Sándor Ivánnal ellentétben, akinek sajnos csak azt a ‘szánalmasan leleplező, szecessziós fotográfiát’ a ‘kimenő cseléd pózosat’ adatott szemlélnie. Talán nem véletlen, hogy pont a Boszorkány–Dalok (sic) élen látható?

Németh Ványi azt sejteti ezzel, hogy nem minden szándék nélkül került éppen egy rosszul sikerült kép az író halála után csaknem harminc évvel megjelentetett gyűjteményes kötetbe.

Az igazán fontos dolog azonban nem a blogcikk szövegében történik, hanem az illusztrációiban. Itt bukkan fel ugyanis – eddigi kutatásaim alapján Czóbel Minkával kapcsolatban először – egy a papírjaiból kitekintő, vonzó, fiatal nőt ábrázoló kép. Noha képaláírás nincs, a szöveggörnyezet, valamint az, hogy a képet tartalmazó fájl neve *czobel_01.jpg*, és a szerkesztői választás, hogy a belőle kivágott portré került a cikk felvezető szövege mellé is, arra engednek következtetni: a kép nem csak illusztráció. A cikkben közölt másik két fotó alatt találunk képaláírást: mindkettő Czóbel Minka barátnőjét, Büttner Helént (Bobot) ábrázolja.

Az online publikált *ICA*-s fotó ezután terjedni kezdett, átvette a Nőkért.hu is, feltűnt a *WMN Magazin* oldalán, sőt az *ELTE Író nők a hálón* című weboldalának Flickr galériájában is, amelyet éppen jelen tanulmány szerzője szerkesztett. A kép illusztrációként szolgált a Kiss Noémi és Menyhért Anna vezette *Rózsaszín szemüveg* című beszélgetéssorozat Czóbel-epizódjának hirdetéséhez is, ismét csak az Irodalmi Centrifugán. Magánszemélyek oldalain, versblogokon és a közösségi médiában is fel-felbukkan, s e tanulmány írásakor pontos kifejezésként rákeresve a költő nevére második leginkább releváns találatként hozza a Google keresőmotorja. Mára a csúnyaság-mítosz ellenében kialakult nem-is-csúnya-inkább-szép narratíva egyik fontos hordozójává vált ez a kép, szívesen választják Czóbelhez kapcsolódó események, versek, szemelvények illusztrációjaként. Nyilvánvaló kapcsolat teremtődött a kép és Czóbel Minka között.

Ez a kép azonban nem Czóbel Minkát ábrázolja. Sokáig csupán gyanúként élt néhány, Czóbel Minka életművével foglalkozó kutatóban, hogy valami nincs rendben ezzel a képpel.¹² Sem a hajviselet, sem a ruha, sem a póz nem hasonlít azokra a fotókra, amelyek biztosan őt ábrázolják, de nem hasonlít az arc sem. A tagadást azonban nehezebb bizonyítani, mint egy állítást: adatokkal alátámasztható lehet, hogy egy fotó kit ábrázol, de hogy kit nem, az már kevésbé egyértelmű. Analóg eszközökkel szinte csak a vakszerencse hozhat ilyenkor eredményt, a Saly Noémi által szívesen

¹² Deák Takács Szilvia, Mercs István és e sorok írója is gyanúsnak találta a képet. Itt köszönném meg Deák Takács Szilvia lelkesítő segítségét a kép eredetének felderítésében.

emlegetett *vak tyúk módszer*: amikor a kutató véletlenül rátalál a keresett kép igazi forrására. Czóbel Minka esetében ilyen szerencse nem ért senkit. Persze kézenfekvőnek tűnt megkérdezni az ICA-cikk szerzőjét, szerkesztőit a kép forrásáról, de sajnos ez sem hozott megoldást. Németh Ványi Klári visszaemlékezése szerint a szerkesztő választhatta a képet, azt azonban, hogy pontosan melyik szerkesztő és milyen megfontolásból tette be, hogy hol talált rá egyáltalán, több szerkesztőt megkérdezve sem sikerült kideríteni.¹³ Az (egyelőre ismeretlen) ICA-szerkesztő óvatlan gesztusa, amellyel a képet talán valóban csupán illusztrációként a Czóbel Minkáról szóló cikkhez kiválasztotta, megszilárdította hát a nem-is-csúnya mítoszt, útjára bocsátva az online térben azzal, hogy két adatot kapcsolt egymáshoz: nevet és arcot. Azután e két adat elkezdett eggyé válni: a kép immár nem illusztráció volt, hanem a költő képmása.

Ha példának okáért a Szépirodalmi Kiadó szerkesztője olyan portréfotót választ egy Czóbel Minka-kötet előzéklapjára, amely őt előnytelen pózban ábrázolja, az olvasó ekként fog rá emlékezni, s ha a kötet szerzői szövegesen meg is támogatják, explicit módon csúnyának bélyegezve őt, szárnyat kap egy mítosz, mely később esetleg légből kapott elemekkel bővül majd. Ha ugyanez a szerkesztő esetleg olyan portréfotót választ, ami nem is Czóbel Minkát ábrázolja, a kiadói presztízs és a primer szövegeket körülvevő paratextusok miatt az olvasó Czóbel Minkával fogja azonosítani a képet. Ugyanez történik, ha egy online blog szerkesztője közöl olyan képet a költőről, ami nem őt ábrázolja. A képet azután mindkét esetben átvehetik más publikációk számára, így, még ha eredetileg lett volna is forráshivatkozás, az később akár el is maradhat, magányos útjára bocsátva a képi információt.

Esetünkben sem az 1974-es *valódi*, sem a 2010-es *hamis* kép mellett nem találunk forrásmegjelölést, sőt, egyik sem közöl semmiféle képaláírást, mindkét kép esetén csupán a kontextus enged következtetni arra, hogy kit látunk a fotón. A nyomtatott kötet esetében a gyűjteményes kötetek konvenciója mellett egy, a képre írt Czóbel Minka szignó egyértelmű utalás az ábrázolt személyre. A digitális kép esetében az egyes közlések eltérő keretbe helyezik a fotót. A – vélhetően első – Irodalmi Centrifugán megjelent publikáció esetében nincs képaláírás, bekerül azonban az oldal felvezetőjébe – ahogyan már említettem – a fotóból kivágott arc, mindemellett pedig a fájlnev is összefüggést sejtet. Az ICA-cikk írója, Németh Ványi Klári 2016-os WMN-es cikkében újra felbukkan a kép, ezúttal „A csúnya” képaláírással, *minkanagy.jpg* fájlnévvel. Ezek után nem meglepő, hogy a Nőkért Egyesület honlapjának 2017-es blogbejegyzésében már e kép szolgál az *Arcképcsarnok* Czóbel Minka szócikkéhez illusztrációként, bár képaláírás nélkül, de a

¹³ Itt szeretném megköszönni Györe Gabriellának és Gyárfás Juditnak a segítségét.

műfajból adódóan itt már egyértelműen a költő képmásaként. A czobel_01.jpg fájlnev arra enged(het) következtetni, hogy a kép talán éppen az ICA-ról lett letöltve. Így jutottunk el oda, hogyan lesz egy blogbejegyzés nem kellő körültekintéssel megválasztott illusztrációjából a szerző arcképe. A Google képkeresője a képet már egyértelműen Czóbel Minkaként azonosítja, a képet tartalmazó oldalak között pedig elsőként a *WMN*-t, másodikként a *Nőkért Egyesület* oldalát hozza, az évek óta nem frissülő *eredeti* forrást, az ICA-blogot pedig már csak a második találati oldalon listázza.

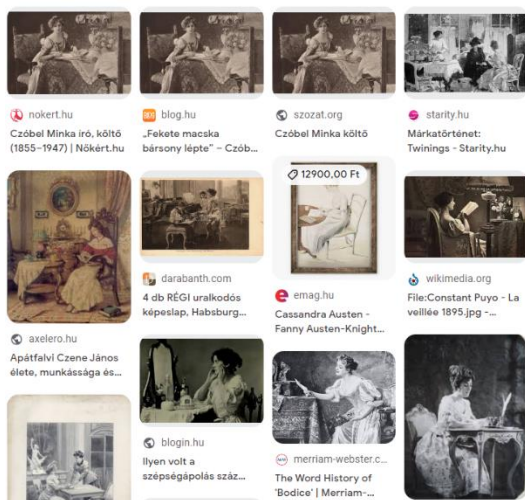
A nyomtatott kötetek esetében többnyire a kiadói és könyvkereskedelmi hálózat gondoskodik arról, hogy egy dokumentum eljusson a célcsoporthoz, illetve – a lehetőségekhez mérten – a legszélesebb befogadói közegben legyen hozzáférhető. Az online térben ezt a munkát a SEO (Search Engine Optimization), a keresőoptimalizálás segíti. Amíg a nyomtatott kötetekben közölt Czóbel Minka képek esetében az eladott példányszám és a kiadói presztízs határozza meg, milyen körben és milyen mértékben terjed el az adott képi információ, addig az online térben terjedő képeknél a közlétező weboldalak SEO-ja gondoskodik a hozzáférhetőség optimalizálásáról. Egyszerűbben szólva, minél jobb egy weboldal SEO-ja, annál előbbre sorolja a Google (és más keresőfelületek), így annál többen fogják a keresőkérdésükre adott releváns és adekvát információként értelmezni. Akkor is, ha nem az. Míg a Pór Péter-féle kötetben közölt képet és a kép alapján megköltött csúnység- és magánynarratívát tekintélyszemélyek (főként férfi irodalomtörténészek) ismételték-erősítették tovább, addig a nem-

is-volt-csúnya címkével jelezhető digitális festménymásolatot a SEO menedzsment támogatja.

Az eredeti képhez hasonló képek között a Google-intelligencia, felismerve a kép tartalmi lényegét, asztalnál ülő, író, olvasó nőt sorol hasonló öltözékben, mintha titkon sejtetné: a kép lényege valójában nem egy adott személy (ami a Google szerint is Czóbel Minka) ábrázolása, hanem egy zsáneré.

Amikor a kép forrását szeretnénk megkeresni, a Google már eltéved: e cikk szerzője számára érthetetlen okból a vatikáni Szent Péter

Vizuális egyezések

3. kép

Google-találatok – az eredeti képhez hasonlóknak talált képek

székesegyházhoz irányít, a feltételezett forrás oldalán az emberi intelligencia számára teljesen irreleváns, a keresett képhez sem tartalmilag, sem formailag nem hasonlító képeket kínálva.

A megoldást egy olyan algoritmus kínálja, amely a mesterséges intelligencia (MI) lehetőségei mellett hagyományos humánintelligenciát is integrál. 2020 közepe óta érhető el nyilvánosan az Arcanum Digitális Tudástár arckeresője, mely nem csupán fotók, de rajzok, metszetek, festmények, csoportképek alakjait is képes „felismerni”. A kereső felhasználói felülete mögött a Single Shot MultiBox Detector nevű objektumfelismerő algoritmus dolgozik, ami könnyen tanítható (!) és jól beilleszthető az olyan rendszerekbe, mint pl. a magyar kulturális örökség nyomtatott dokumentumainak tekintélyes részét digitális formában őrző, indexelő és hozzáférhetővé tevő ADT adatbázis.

Hasonló képek

4. kép

Google-találatok – a kép forrásához hasonlóan talált képek

A kutatás csúcspontja az a pillanat, amikor az interneten terjedő képet, amelyet a keresőmotorok mögött álló MI kapcsolt tévesen egy konkrét személyhez, végül éppen egy kiokosított MI segítségével sikerül beazonosítani. Ezen a ponton tanulságos lehet összevetni a Google és az ADT mesterséges intelligenciáinak eredményeit: míg a kép forrásaként a Google Lens irreleváns találatokat hozott egy random katedrálisról, addig az ADT megtalálta a kép valódi forrását és több előfordulási helyét is. Az ADT képkeresője 2022-ben

jutott el arra a fejlettségi fokra, és rendelkezett elég adattal ahhoz, hogy érdemi találatot mutasson a keresett képre, amely egy papírjai fölé görnyedő előkelő hölgyet ábrázol. Kiderült, hogy a kép valójában egy festmény, Jendrassik Jenő *Nehéz felelet* című képe, amit illusztrációként használ a *Vasárnapi Ujság* (1905/16. 245), az *Uj Idők* (1905/16. 368), a Lyka Károly szerkesztette *Művészet* folyóirat (1913/5. 164), de megjelent képeslapon is. A *Vasárnapi Ujság* egy Múcsarnok-beli Tavaszi tárlatról (1905) számol be, ahol kiállították a képet: „Jendrassik Jenő a szalonok kedvelt festője. Ezúttal bájos fiatal leányt mutat be, kit töprengővé tesz az a föladat, hogy mit feleljen az asztalon előtte nyitva heverő levélre. A festmény gondos, lelkiismeretes kéz műve” (*Vasárnapi Ujság*, 1905. április 16.). A kép adatait ismerve már megtalálhatjuk azt az OSZK Digitális Képtárban is (DKA-069424) „A Képzőművészeti Társulat tavaszi kiállításából” képaláírással. A korszakot jól ismerő művészettörténész és irodalmár, Mészáros Zsolt kérdésemre elmondta,¹⁴ hogy Jendrassik számos zsánerképet festett, amelyek vagy ismeretlen modell alapján, vagy emlékezetből készültek. Egyértelműen kimondható, hogy ilyen kép nem készülhetett egy arisztokrata hölgyről, függetlenül attól, hogy ismerjük Czóbel Minka nem túl fényes anyagi helyzetét. A 19. századi sajtóban népszerűek voltak a könnyen megfejtendő, életképszerű illusztrációk. A festők nagy számban készítették ezeket a népszerű képeket, amelyeken az egyéni vonások helyett a tipikus dominált. Mészáros Zsolt informális közlése szerint:

5. kép

Jendrassik Jenő *Nehéz felelet* című festménye
NEM Czóbel Minka

Jendrassik is, ha dolgozott modellel ennél a festménynél, akkor is idealizálta a korabeli szépségeszmény jegyében. Tehát nem arcképről van szó, hanem zsánerképről, ahol a modell kiléte kevésbé volt fontos, hanem a típus, amit

¹⁴ Itt köszönném meg Mészáros Zsolt szakértő segítségét.

megjelenít (ábrándos fiatal lány). Ha konkrét személyt ábrázolna pl. a társaságból, akkor azt a sajtó megemlítené, vagy maga az alkotó jelezte volna a címben. Mindenesetre persze dolgozhatott modell után, de ez a modell hivatalos modell lehetett, vagy az utcán ellesett arc/termet szolgáltatott mintát, vagy fotóról másolt (ez már akkor bevett gyakorlat volt a festőknél).

Összegzés

Tanulmányom célja semmiképpen nem Czóbel Minka külsejének mérlegelése volt. Arra kerestem a választ, hogyan képes az irodalomtörténet-írás (véltetően) egyetlen fotó alapján felépíteni egy egész narratívát, majd azt évtizedeken keresztül megerősíteni-fenntartani. Hogyan alakul ki egy ellen-narratíva, amely valójában az eredeti inverzeként fenntartja az eredeti csúnyaság-mítoszt? Milyen szerepe van az író nemének a narratíva alakulásában? Milyen stigmákért felelős a társadalmi nem az emlékalak megköltése során? Milyen szerepet játszik az intézményrendszer és annak szereplői az emlékezteteremtésben? Hogyan befolyásolja az emlékezteteremtést az információ terjedési módja, az analóg, illetve digitális közeg?

Összegzésként elmondhatom, hogy Czóbel Minka csúnyaság-mítoszának kialakulása szoros összefüggésben van társadalmi nemével, és az ahhoz kapcsolódó sztereotípiákkal. A csúnya, magányos, sikertelen alkotó nő alakját a hivatalos intézményrendszerhez kötődő (férfi) irodalomtörténészek hozzák létre, paradox módon éppen kanonizációs szándékkal. A kánonba emelendő nő így mindvégig kontroll alatt maradhat, interpretációja kötött, a létrehozott koordinátarendszer által determinált. A kiszabadítási kísérletek többnyire női irodalomtörténészekhez köthetők, próbálva kimozdítani a recepciót a beragadt, eltorzult szempontrendszerből. Ennek a folyamatnak katalizátora lesz az online tér és az MI technológia, ami nem (vagy kevésbé) kötődik a gender determinálta intézményi és hatalmi struktúrákhoz (tekintélypozícióban lévő személyek, kiadók, folyóiratok stb.). Anélkül, hogy a digitális, webes világ és a mesterséges intelligencia lehetséges veszélyeit figyelmen kívül hagynánk, leszögezhetjük, hogy a Czóbel-recepciónak szabadabb teret engednek, mint a hagyományosnak tekinthető irodalmi hálózatok. A két kép, a *csúnya* nyomtatott és a *hamis* digitális olyan történet mesélnek nekünk, ami segít kiszabadítani a csúnya-nemcsúnya dichotómiából a Czóbel Minkáról való beszédmódot, és átkeretezheti az ismert történetet: arról beszél, hogyan, milyen esetleges, véletlenszerű, vagy éppen szándékosan torzító mechanizmusok vannak hatással egy irodalmi (nő)szereplő alakjának és életművének megítélésére.

Felhasznált irodalom

- „Irodalom és művészet: Az erdő hangjai (sic).” 1914. *Vasárnapi Ujság* 21: 419.
- „Irodalom és művészet: Czóbel Minka: Maya.” 1893. *Vasárnapi Ujság* 13: 126.
- Czóbel, Minka. 1974. *Boszorkány-dalok*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Jendrassik, Jenő. 1901. „[Nehéz felelet](#).” Festmény, újságrészlet. *Digitális Képtár*.
- Kádár, Judit. 2014. *Engedelmes lázadók: magyar írók és nőideál-konstrukciók a 20. század első felében*. Pécs: Jelenkor.
- . 2002. „‘Költőnők, ti csontos csúnyák’ Patriarchális előítéletek a huszadik századi magyar női költészet kritikai megítélésében.” *Alföld* 53: 10.
- „Kakukfüvek”. 1902. *Budapesti Szemle* 312 (112): 470–75.
- Kovács, Sándor Iván. 1977. „Egy képzelt irodalomtörténettől a valóságos rendszerig”. *Három veréb hat szemmel: Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 5–46.
- Kusper, Judit. 2008. „’Eltört a kis tükör’. Szubjektum, nyelv, emlékezet a klasszikus magyar lírában (Vajda, Czóbel, Kosztolányi).” Debreceni Egyetem. Disszertáció.
- Márton, László. 2016. *Hamis tanú: regény*. Budapest: Pesti Kalligram.
- . 2000. „A csúnya tündér”. *Pókháló, Czóbel Minka*. Pécs: Jelenkor, 137–142.
- Menyhért, Anna. 2013. *Női irodalmi hagyomány: Erdős Renée, Nemes Nagy Ágnes, Czóbel Minka, Kosztolányiné Harmatos Ilona, Lesznai Anna*. Budapest: Napvilág.
- Németh Ványi, Klári. 2016. „[Czóbel Minka – Bogaras vénlány vagy kivételes költő?](#)” *WMN*. 2023. január 10.
- . 2010. „[Fekete macska bársony lépte I.](#)” *Irodalmi Centrifuga*. 2023. január 10.
- . 2010. „[Fekete macska bársony lépte II.](#)” *Irodalmi Centrifuga*. 2023. január 10.
- Pécsi, Emőke. 2009. „Pókhálóba szőtt szubjektum: a női szubjektivitás sajátosságai Czóbel Minka irodalmi alakjának és elbeszélő prózájának érintkezési pontjain”. *Nő, tükör, írás: értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról*. Budapest: Ráció, 68–81.

- Pór, Péter. 1974. „Utószó”. *Boszorkány-dalok*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 241–263.
- . 1971. *Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában: Justh Zsigmond és Czóbel Minka népiessége*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szabó, Dezső. 1996. *Életem: születéseim, halálaim, feltámadásaim*. Budapest: Püski.
- Takács, György & Deák-Takács Szilvia. 2008. „Takács György visszaemlékezése”. „*Jövőm emléke, múltamnak árnya*”: *in memoriam Czóbel Minka*. Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 159–64.
- Tálas, Anikó. 1999. „Czóbel Minka és Büttner Helén barátsága”. *Szabolcs-szatmár-beregi levéltári évkönyv* 13: 247–60.
- Weöres, Sándor. 2010. *Psyché*. 2. bőv. kiad., Budapest: Helikon.
- . 1977. „Czóbel Minka”. In *Három veréb hat szemmel: Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból*. Budapest: Szépirodalmi Kvk.
- . 1974. „Czóbel Minka”. *Boszorkány-dalok*. Budapest: Szépirodalmi Kvk., 5–8.